

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN 'S-HERTOGENBOSCH 1977-1979. DOELSTELLINGEN EN RESULTATEN

In 1977 is door de gemeente 's-Hertogenbosch een stadsarcheoloog aange-
steld, die vanaf oktober 1980 zal worden bijgestaan door een assistent.
Tussen 1977 en 1980 zijn vrijwel zonder onderbreking een groot aantal nood-
opgravingen verricht (Afb. 1). Van een kleine adempauze in deze werk-
zaamheden is gebruik gemaakt om een voorlopige balans op te maken van
de resultaten van het archeologisch onderzoek in de gemeente 's-Her-
togenbosch. Een overzicht van deze resultaten is te zien geweest op een
tentoonstelling, die van 1 augustus tot 29 september 1980 in het Noordbra-
bants Museum in Den Bosch is gehouden onder de titel „Opgravingen in
Den Bosch”. Over hetzelfde onderwerp is een boek in voorbereiding, dat
door de gemeente 's-Hertogenbosch zal worden uitgegeven en dat in de eer-
ste helft van 1981 zal verschijnen ¹⁾.

Deze gebeurtenissen zijn een zinvolle aanleiding om een ogenblik stil te
staan bij de achtergronden van dit onderzoek, het belang van stadsarcheolo-
gie in het algemeen en het belang van de archeologie in Den Bosch in het
bijzonder, waarbij de doelstellingen en prioriteiten van het onderzoek afge-
wogen zullen worden tegen de eerste onderzoeksresultaten.

Het belang van stadsarcheologie.

De bodem van een stad is in wezen één groot archief, bestaande uit soms me-
tershoge grondpakketten met funderingen, woonniveaus en ophogingslagen
uit opeenvolgende bewoningsperioden, waarin zich de geschiedenis van de
stad weerspiegelt. De vernieuwing en renovatie van onze stadskernen heeft
tot gevolg, dat op dit bodemarchief vrijwel dagelijks door allerlei graaf-
activiteiten, die deze vernieuwing begeleiden, een forse aanslag wordt ge-
daan, waarbij dikwijls met de uitgegraven grond honderden jaren stadsge-
schiedenis naar de storthoop worden afgevoerd. Dit proces, in Engeland
zeer toepasselijk de „erosion of history” gedoopt, gaat zo snel, dat het naar
schatting niet meer dan 20 tot 30 jaar zal duren voor dit bodemarchief
geheel verdwenen zal zijn. Het is de taak van de stadsarcheoloog dit archief,
zo mogelijk vóór, maar anders tijdens de graafactiviteiten te „lezen” door
middel van opgravingen en waarnemingen. Na de opgraving moet de ar-
cheoloog de verzamelde gegevens ordenen, inventariseren, onderzoeken en
vervolgens door middel van publicaties toegankelijk maken. De taak van
de stadsarcheoloog is daarom volledig vergelijkbaar met de taak van de ge-
meentearchivaris, die de zorg heeft voor de geschreven bronnen, zoals die
in het archief bewaard worden.

Een logische vraag, die nu kan worden gesteld, is waarom het zo belangrijk is
om dit bodemarchief te „lezen”, als er toch al zoveel geschreven bronnen
zijn? Als antwoord op deze vraag kan een compleet boek worden geschre-
ven, maar in essentie komt het op het volgende neer. De archeologie
verschafft in het algemeen juist die gegevens over de geschiedenis van een
stad, die we niet of heel weinig in de geschreven bronnen terugvinden. In de

Afbeelding 1. Archeologisch onderzoek in de binnenstad 1976-1980. Tek. D. Letema

Opgravingen

1. Plan Gertru 1976
2. Markt 1977-78
3. Postelstraat 1978
4. Bethaniestraat 1979
5. Clarastraat 1979
6. St.-Joriskapel 1979
7. Orthenpoort 1980

Waarnemingen

- a. Pensmarkt 1976
- b. Buitenhaven 1977
- c. Maagdenhuis 1978
- d. Ridderstraat 5, 1978-79
- e. Apotheek Groot Ziekengasthuis 1979
- f. Verwersstraat 32, 1980

eerste plaats zijn dit gegevens over het ontstaan en de oudste geschiedenis van de stad waar geen of weinig geschreven bronnen over bestaan. In de tweede plaats gaat het om een soort informatie, die zelden of nooit in de geschreven bronnen voorkomt, namelijk gegevens over het dagelijks leven en werken: de materiële cultuur (zoals huisraad, huizenbouw, eet- en drinkgerei, kleding, etc.) van vooral de middeleeuwen, maar ook nog wel van latere tijden.

In ruimtelijk opzicht kan de archeoloog zich niet beperken tot de stad zelf. Om een duidelijk beeld te krijgen van het belang en de functie van de stad in

het verleden juist met betrekking tot de hierboven genoemde aspecten, is het nodig, dat hij ook het omringende platteland in zijn onderzoek betreft. Het zou dan misschien ook beter zijn niet in de eerste plaats te spreken van een stads-, maar van een gemeentelijke archeoloog.

Het is duidelijk, dat de zorg voor het archeologisch bodemarchief van de steden met hun achterland een zodanig veelomvattende taak is, dat ze onmogelijk door één landelijke dienst (zoals de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek) kan worden uitgeoefend. De aanstelling van gemeentelijke archeologen, vergelijkbaar met gemeentearchivarissen in de archiefwereld, is dan ook de enige oplossing. Toch zijn er pas enkele steden, die tot deze stap zijn overgegaan. Na Rotterdam (1960), Amsterdam (1972) en Utrecht (1972) was 's-Hertogenbosch in 1977 de vierde stad in Nederland, die een gemeentelijk archeoloog heeft benoemd.

Wanneer een stadsarcheoloog is aangesteld, blijkt over het algemeen al spoedig, dat het onmogelijk is om dat gedeelte van het bodemarchief, dat dreigt te verdwijnen, volledig te onderzoeken en te documenteren. Daarom is het nodig om bij dit onderzoek op basis van de beschikbare gegevens prioriteiten te stellen en keuzes te maken in de terreinen, die voor onderzoek in aanmerking komen. Om dit verantwoord te kunnen doen, is het nodig dat de archeoloog over alle beschikbare informatie beschikt over alle mogelijke geplande graafactiviteiten, zoals bouwplannen, restauraties, rioleringen, etc. Dit verklaart waarom de archeoloog in Den Bosch is ondergebracht bij de Dienst Gemeentewerken, waar al deze informatie samen komt. Bovendien sluit het karakter van het technisch opgravingswerk meer aan bij de werkzaamheden van deze Dienst dan bij die van een archief of een museum, een combinatie die in enkele andere steden voorkomt.

Het belang van de archeologie in 's-Hertogenbosch.

Tot nu toe is de nadruk gelegd op het belang van stadsarcheologie in het algemeen. Afgezien van dit algemene belang, dat extra groot is, omdat er maar zo weinig steden in Nederland zijn, waar op ruimere schaal archeologisch onderzoek is verricht ²⁾, heeft elke stad zijn eigen specifieke, interessante aspecten, waarmee bij het kiezen van de prioriteiten in het onderzoek rekening moet worden gehouden.

Een belangrijke rol speelt hierbij het reeds uit de historische bronnen bekende beeld van de stad. Archeologische gegevens kunnen dit beeld illustreren, aanvullen, en corrigeren, of zelfs als enige bron fungeren, als er geen geschreven bronnen zijn. Dit laatste geldt in de praktijk vooral voor de oudste geschiedenis van de stad en voor de geschiedenis van de materiële cultuur. Aanvullende of corrigerende gegevens kan de archeologie vooral leveren op het gebied van de economische en sociale geschiedenis in het algemeen en op dat van de architectuurgeschiedenis in het bijzonder. Het is daarom zinvol, na te gaan welk beeld van de geschiedenis van Den Bosch uit de historische bronnen naar voren komt, zodat hiermee bij het kiezen van de

archeologische prioriteiten rekening kan worden gehouden.

Over de oudste geschiedenis van Den Bosch is uit de bronnen niet veel meer bekend dan dat ze gesticht is rond 1185 in een bos door hertog Hendrik I van Brabant als onderdeel van een welbewust programma van stadstichtingen. Over de omvang en het karakter van deze oudste stad is verder niets bekend, zodat archeologische gegevens hier onze enige bron vormen.

Ook voor de 13e en de 14e eeuw zijn de bronnen schaars, maar zoveel is wel bekend, dat de stad zich stormachtig ontwikkelde tot één van de grootste en belangrijkste steden binnen onze huidige landsgrenzen. Exacte bevolkingscijfers zijn niet bekend, maar de historici nemen aan, dat Den Bosch in de tweede helft van de 14e eeuw ca. 13.500 inwoners telde, waarmee het na Utrecht (ca. 20.000 inwoners) de grootste stad van het huidige Nederland werd.³⁾ Alleen Dordrecht is in deze periode met ca. 10.000 inwoners vergelijkbaar met Den Bosch. Voor de overige grote steden van ons land variëren deze getallen in deze periode tussen ca. 2.000-3.000 (Rotterdam, Amsterdam) en 4.000-6.000 (b.v. Haarlem, Delft, Maastricht, Deventer en Bergen-op-Zoom). In de loop van de 15e eeuw stijgt het inwonertal van Den Bosch langzaam naar ca. 17.500. Pas in deze periode beleven de Hollandse steden hun grote bloei en stijgen naar een gemiddeld inwonertal van ca. 10.000-12.000 inwoners (ter vergelijking voor Brabant: Bergen-op-Zoom en Breda hebben in deze periode ca. 5.000-7.000 inwoners). In de tweede helft van de 16e eeuw begint het inwonertal van de stad terug te lopen, maar dit zet pas goed door na de inname van Den Bosch door de Republiek in 1629, toen de stad van haar achterland werd afgesneden en als Generaliteitsland bestuurd werd. Pas in de 19e eeuw volgde een bescheiden herstel.

Het grote aantal inwoners van Den Bosch in de middeleeuwen moet gebaseerd zijn geweest op een bloeiende economie. Helaas zijn over dit aspect minder geschreven bronnen bewaard gebleven dan elders. Zo ontbreken bijvoorbeeld de meeste stadsrekeningen voor deze periode. Uit de overblijvende verspreide gegevens vallen echter wel enkele hoofdzaken op te maken over de economie van de stad, die vooral gebaseerd lijkt te zijn geweest op twee pijlers: een levendige internationale handel en een bloeiende nijverheid⁴⁾.

Via de Dieze en de grote rivieren werden internationale handelscontacten onderhouden met Holland, het Rijnland (vooral Keulen), het Maasgebied, Vlaanderen (Brugge, later Antwerpen), Noord-Duitsland (vooral Lübeck) en Scandinavië. Sinds 1362 bezat de stad een eigen factorij op het Zweedse eiland Schonen. De voornaamste handelsactiviteiten bestonden uit de import van grondstoffen voor de industrie en de export van de eindprodukten daarvan. Daarnaast was de stad een belangrijk regionaal marktcentrum, vooral voor de agrarische produkten van Oost-Brabant.

De nijverheid lijkt een ongewoon brede basis te hebben gehad, waarbij drie industrieën op de voorgrond treden: de metaalindustrie (vooral messen en spelden), de leerindustrie (vooral de fabricage van schoenen) en de lakennijverheid.

De neerslag van al deze economische activiteiten vindt de archeoloog terug in zijn vondsten: resten van de industrie (ijzerslakken, looikuilen, leerafval), plaatselijke en regionale producten en geïmporteerde handelswaar zoals bijvoorbeeld aardewerk en glas.

Twee verschijnselen uit de Bossche geschiedenis bevestigen het beeld van een bloeiend handels- en nijverheidscentrum. In de eerste plaats is dat het relatief grote aantal Lombarden (Italiaanse bankiers), die hier vanaf de 13e eeuw gevestigd zijn, wat wijst op het feit, dat er vele grote projecten gefinancierd moesten worden. In de tweede plaats is dat het relatief grote aantal kerken en kloosters dat vanaf de 13e, maar vooral in de 15e en 16e eeuw in Den Bosch wordt aangetroffen. In het begin van de 16e eeuw was zelfs één op de twintig Bosschenaren non of monnik. Ook kloosters vestigden zich bij voorkeur in dichtbevolkte steden met een bloeiende economie.

Deze kerken en kloosters vormen, juist door hun grote aantal, een belangrijk onderzoeksobject voor de archeologie door de mogelijkheid om door vergelijking van de opgravingsresultaten meer te weten te komen over de architectuur en de economische en sociale betekenis van de verschillende instellingen onderling en de betekenis van de geestelijkheid binnen de bevolking als geheel.

Samenvattend kan over het beeld, dat uit de historische bronnen naar voren komt, het volgende worden gezegd: de bloeiperiode van Den Bosch valt in de middeleeuwen toen het tot de grootste en welvarendste steden in ons land behoorde. Dit werd mogelijk gemaakt door een bloeiende economie, gebaseerd op een brede nijverheid en een levendige regionale en internationale handel. Een karakteristieke uitingsvorm van deze welvaart is het grote aantal kerken en kloosters, vooral in de late middeleeuwen.

Dit historische beeld van de stad leidt er vrijwel automatisch toe, dat bij het kiezen van de archeologische prioriteiten het zwaartepunt op de middeleeuwen zal liggen. Dit wordt nog versterkt doordat reeds tijdens de eerste opgravingen werd geconstateerd dat juist de oudste bewoningslagen uit de 12e tot en met de 14e eeuw het beste bewaard zijn gebleven. Dit komt omdat deze lagen zich thans gemiddeld 2 tot 3 m onder het huidige maaiveld bevinden, waardoor recente funderingen en kelders betrekkelijk weinig schade hebben aangericht. De oorzaak van dit verschijnsel moet worden gezocht in het feit, dat de stad, gelegen in het deltagebied van de Dommel, Aa en Dieze, oorspronkelijk zo laag lag, dat men voortdurend last had van overstromingen. Men heeft dit euvel vanaf de 12e tot en met de 14e eeuw proberen te bestrijden door voortdurende ophogingen totdat in de loop van de 15e eeuw het niveau van het huidige maaiveld werd bereikt. In dit opzicht onderscheidt Den Bosch zich bijzonder gunstig van sommige andere steden (met name op de zandgronden) en wordt alleen overtroffen door een aantal steden in het westen van ons land (b.v. Amsterdam en Dordrecht) waar nog veel dikkere ophogingspakketten voorkomen.

Uit de hierboven genoemde overwegingen zijn bij het archeologisch onderzoek van Den Bosch de volgende zeven prioriteiten voortgekomen.

De eerste vier zijn tevens ruimtelijk bepaald, de laatste drie hebben meer een thematisch karakter.

1. Het ontstaan en de oudste geschiedenis van de stad. Volgens de historische bronnen is Den Bosch gesticht in een bos door Hendrik I, hertog van Brabant rond 1185 en kort daarna ommuurd. Deze ommuring omvatte de huidige Markt en directe omgeving en het onderzoeksthema is dan ook tot dit gebied beperkt.
2. Het gebied in de omgeving van de hoofdstroom van de Dieze en de haven (Uilenburg, Brede en Smalle Haven) waar opgravingen nadere informatie kunnen geven over het karakter van de middeleeuwse handel.
3. De kerken en kloosters van de stad. Opgravingen kunnen hier belangrijke nieuwe gegevens verschaffen over het karakter, de rijkdom en het relatieve belang ervan.
4. Het cultuurlandschap in de directe omgeving van de stad. Van belang zijn hier vooral de thans binnen de gemeente liggende oude nederzettingen Engelen, Orthen, Empel en Bokhoven, naast een aantal gebieden in het plan Maaspoort.
5. Het verkrijgen van een goed inzicht in het verkavelingspatroon, de plattegronden en de constructietechnieken van de oudste, meestal houten huizen uit de periode van ca. 1200-1400. De combinatie van het feit, dat van het stadhuis uit deze periode in Nederland vrijwel niets bekend is met de goede conservering van de oudste bewoningslagen in Den Bosch, maakt dit tot een vruchtbaar onderzoeksthema. Dit onderzoek is moeilijk ruimtelijk te beperken, hoewel ook hier de oudste kern, het havengebied en enkele geselecteerde gebieden buiten de eerste omwalling het eerst in aanmerking komen.
6. Het opbouwen van een beeld van omvang, karakter, relatieve belang en verspreiding van de ambachten binnen de stad. Ook hier is een ruimtelijke beperking moeilijk, al ligt het natuurlijk voor de hand in de eerste plaats de aandacht te richten op die gebieden, waar uit eeuwenoude straatnamen de aanwezigheid van een bepaalde tak van nijverheid blijkt (bv. Verwersstraat, Voldersstraat).
7. Het opbouwen van een beeld van de materiële cultuur van de stad in zijn algemeenheid, voor zover dit uit de teruggevonden voorwerpen af te leiden valt. Bij dit zwaartepunt is een ruimtelijke beperking uit den boze, omdat een dergelijk beeld juist ontstaat door de vergelijking van de resultaten uit de verschillende ruimtelijke gebieden, maatschappelijke standen en perioden.

De resultaten van het onderzoek, 1977-79.

Vanaf juli 1977 tot het begin van 1980 zijn er zeven grote noodopgravingen uitgevoerd als voorbereiding op en ter begeleiding van rioleringswerkzaamheden (Markt, Bethaniekerk, Kerk en kerkhof van Engelen) en sloop- en nieuwbouwactiviteiten (Postelstraat, Clarastraat, St.-Joriskapel en Orthenpoort). Daarnaast werd een groot aantal waarnemingen verricht (Afb. 1). De

eenvoudigste manier om in het kort de balans op te maken van 2^{1/2} jaar archeologisch onderzoek is de resultaten van dit onderzoek te vergelijken met de zeven punten van het prioriteitenlijstje.

1. Een aantal hoofdproblemen rond het ontstaan van de oudste geschiedenis van de stad kunnen dank zij de opgravingen op de Markt in 1977 en van de Orthenpoort in 1980 worden opgelost. Het staat nu vast, dat op en rond de huidige Markt zich in de Romeinse tijd een agrarische nederzetting bevond, die waarschijnlijk in de derde eeuw na Christus is verlaten. In de volgende 1000 jaar groeide er op deze plek bos. In de tweede helft van de 12e eeuw werd dit bos gerooid, waarna een nieuwe nederzetting, een stad, gesticht werd, die in elk geval vóór ca. 1220 van een stenen ommuring is voorzien. Deze archeologische feiten kloppen met de bekende historische gegevens en voegen daar bovendien een grote hoeveelheid nieuwe informatie over het uiterlijk en het karakter van de oudste stad aan toe.
2. Over het havengebied weten we nog erg weinig. Het opgravingsterrein aan de Postelstraat bevond zich aan de rand van dit gebied aan de hoofdstroom van de Dieze, zodat we ons slechts een vage indruk van dit gebied kunnen vormen. In 1981 staat echter een opgraving op het programma vrij dicht bij dit havengebied aan de Molenstraat in de Uilenburg. Ook is het mogelijk, dat onder de fundamenteën van het zojuist gesloopte fabriekscomplex van De Gruyter aan de Orthenstraat nog enige gegevens over het oudste havencomplex worden aangetroffen.

Over de handelscontacten zullen we pas na de uitwerking van het vondstmateriaal meer kunnen zeggen. Een voorlopige indruk van de aardewerkvondsten wijst vooral op intensieve contacten met het Rijnland. Daarnaast worden importen aangetroffen uit Spanje (14e eeuw), het Maasgebied (vooral eerste helft 13e eeuw), Vlaanderen (vooral tweede helft 13e en 14e eeuw) en het Oostzeegebied (14e eeuw).

3. De kerken en kloosters hebben in de afgelopen twee jaar in ruime mate aandacht gekregen. De kerkgebouwen van twee 15e eeuwse nonnenkloosters, het Geertrui- en het Bethanieklooster, konden voor een groot deel worden opgegraven, terwijl van beide kloosters ook een aantal onderdelen van de kloostergebouwen werden onderzocht (Geertrui klooster en -kerk: 1972, 1976 en 1980; Bethanieklooster en -kerk 1979). In de Clarastraat werden de fundamenteën van een groot 15e eeuwse huis opgegraven dat oorspronkelijk tot het Clarissenklooster had behoord (1979). Behalve deze kloosterkerken en -gebouwen werden nog twee andere kerkgebouwen onderzocht: de 15e eeuwse Joriskapel, het kerkgebouw van het schuttersgilde (1979) en buiten de stad de dorpskerk van Engelen 12e-16e eeuw met een gedeelte van het middeleeuwse kerkhof (1979).

Als het belangrijkste resultaat op dit gebied moet echter de grote opgraving aan de Postelstraat (1978) worden vermeld, waar de volledige ontwikkeling van een 13e eeuwse Uithof met een landelijk karakter tot een 14e eeuwse stedelijk Refugiehuis, toebehorend aan de abdij van Postel, kon worden vastgelegd (Afb. 2). Het belang van dit complex voor de Nederlandse archeologie is groot, daar dergelijke uithoven in Nederland of

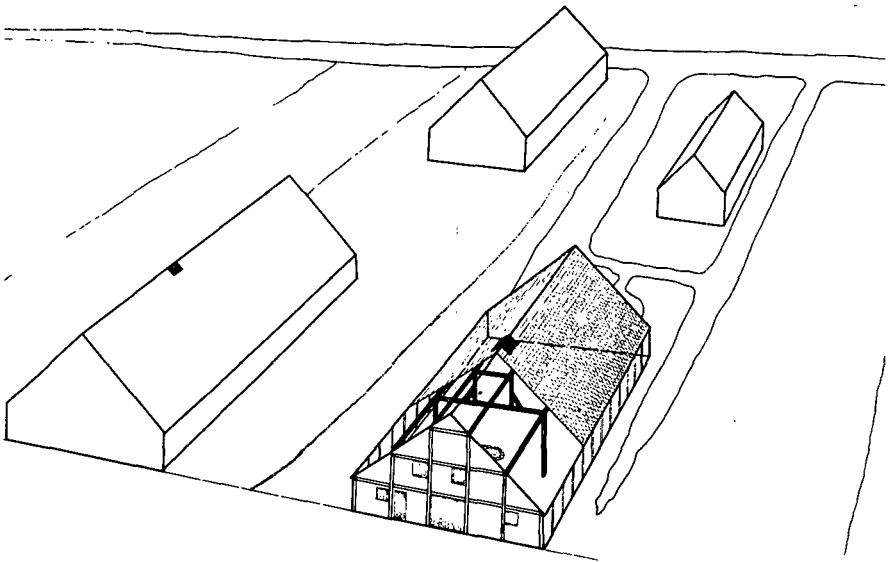
Afbeelding 2. Opgraving Postelstraat 1978 (Opgravingsput IV, uit noorden). Op de foto zijn iets links van het midden twee rijen houten palen te zien, die het westelijk uiteinde begrensd van het hoofdgebouw van de Uithof van de abdij van Postel uit de bouwperiodes III en IV (13e eeuw). Westelijk van het huis, iets rechts van het midden, een vis(?)vijver (periode III). De ronde putten zijn 16e en 17e eeuwse beerputten. De rechthoekige blokken op de achtergrond zijn funderingen voor (een muur op grondbogen) van het Refugiehuis van Postel (bouwperiode VI, einde 14e eeuw). Foto Dienst Gemeentewerken 's-Hertogenbosch.

België nog niet eerder volledig zijn opgegraven.

4. De opgraving in Engelen leverde behalve de plattegronden van elkaar opvolgende kerkgebouwen ook aanwijzingen op voor een inheemse nederzetting uit de Romeinse periode. Begravingen vonden plaats vanaf de 10e-11e eeuw, terwijl zelfs een continuïteit van bewoning tussen de Romeinse periode en de 10e-11e eeuw niet uitgesloten is.
5. De opgraving aan de Postelstraat verschaftte ook belangrijke informatie over het verkavelingspatroon in de 12e en 13e eeuw, dat zeer uniform en regelmatig lijkt en mogelijk door een centrale instantie werd geleid (de hertog of de stad?). De gemiddelde perceelsbreedte bedroeg hier 12 meter. Ook voor de huizenbouw leverde de opgraving aan de Postelstraat belangrijke gegevens. De oudste 13e eeuwse huizen bestonden uit vakwerk, maar werden in het begin van de 14e eeuw van een stenen voeting voorzien (Afb. 3). Pas tegen het einde van de 14e eeuw werden ze door volledig

stenen huizen vervangen. In hoeverre dit Uithofcomplex een representatief beeld geeft van het gewone Bossche woonhuis in deze tijd, zal uit andere grootschalige opgravingen moeten blijken. Een mogelijkheid hier toe biedt de opgraving aan de Molenstraat in 1981. Wel is het nu al duidelijk dat de vervanging van vakwerkhuzen door geheel of gedeeltelijk stenen huizen vrij algemeen op verschillende plaatsen in de stad plaatsvindt tegen het einde van de 14e eeuw.

6. Over de verspreiding en het belang van de ambachten zijn nog weinig gegevens verkregen. Afval van leerbewerking, vooral schoenen, werd aangetroffen in een sloot op de Markt (1977) en in de stadsgracht voor de Orthenpoort (1980), daterend uit de 14e eeuw. Afval van beenbewerking werd gevonden op het bastion Vught (2e kwart 17e eeuw) en op de Buienhaven (1e helft 16e eeuw), textielafval van een kleermaker in een beerput aan de Postelstraat (2e helft 16e eeuw), een groot aantal ijzerslakken van metaalbewerking aan de Postelstraat (14e eeuw), terwijl tijdens de opgraving op de Markt een kuil werd aangetroffen, waarin op het einde van de 12e eeuw uit brokken ijzeroer ijzer is gesmolten. 13e Eeuwse kuilen, die als looikuilen werden geïnterpreteerd door de opgraver, pater W. Heesters, werden in 1976 aangetroffen in de bouwput van het plan Gertru

Afbeelding 3. Opgraving Postelstraat 1978. Reconstructietekening bouwperiode III van de Uithof van de abdij van Postel (midden 13e eeuw) Tek. Ir. A.H. van Drunen en W. Pennekamp.

Het huis (afmetingen 18 x 10.20 m) heeft een houtskelet, waartussen vakwerk. Het dak is met platte daktegels gedekt. De vloer is van leem, waarop een stookplaats, waarvan de rook via een gat in het dak wordt afgevoerd. Achter het huis nog juist zichtbaar een vis(?)vijver. Rond het huis greppels, die de kavels begrenzen waarop huizen van vergelijkbare constructie.

5). Afval van pottenbakkersovens ontbreekt nog. Een bijzonderheid is de vondst van een halve kraal (van een rozenkrans), en een paar stukjes afval, van barnsteen (sloot Markt, 14e eeuw), wat er op kan wijzen dat in Den Bosch door plaatselijke ambachtslieden geïmporteerd barnsteen uit het Oostzeegebied tot rozenkransen werd verwerkt. De werkplaatsen van dergelijke ambachtslieden zijn o.a. in Lübeck en Londen opgegraven.

In alle gevallen gaat het om afval, vrijwel nergens kon dit afval met zekerheid worden verbonden met de werkplaats van de ambachtsman. In het geval van de metaalslakken in de Postelstraat, de looikuilen in Gertru en het textielafval in de Postelstraat mag wel worden aangenomen, dat deze werkplaatsen hier niet ver vandaan waren.

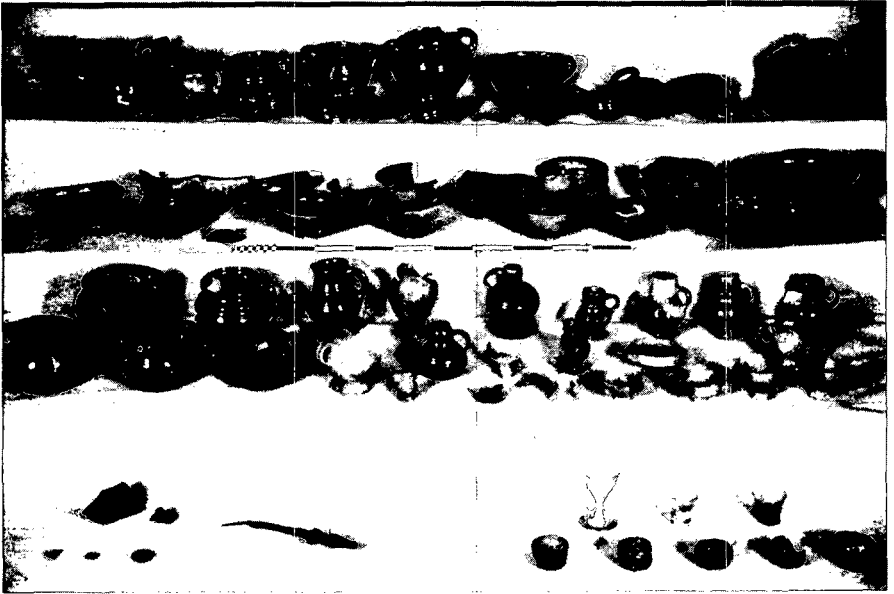
7. Het beeld dat de archeologie kan geven van het dagelijkse leven en de materiële cultuur in het verleden, moet vooral steunen op een bestudering van de vondsten en de context waarin ze zijn gevonden. Toch zijn deze vondsten maar in beperkte mate representatief. Immers, kostbaarheden werden niet moedwillig weggegooid, de meeste afgedankte voorwerpen van glas en de wat duurere metalen (brons, koper en tin) werden evenmin weggegooid, omdat ze werden opgekocht en omgesmolten, terwijl de wel weggesmeten voedselresten en voorwerpen uit organisch materiaal in de meeste grondsoorten slecht bewaard blijven. Rekening houdend met deze beperkingen, is het echter mogelijk om aan de hand van de vondsten een redelijk inzicht te krijgen in de materiële cultuur van het verleden, mits al deze vondsten systematisch en kwantitatief worden verwerkt. De bestudering van de inhoud van beerputten en afvalkuilen speelt hierbij een belangrijke rol, omdat daarmee het afval van individuele huishoudens het dichtst kan worden benaderd (Afb. 4).

Dit is echter geen geringe taak. Van de opgravingen in Den Bosch zijn er nu al enige tienduizenden vondsten in de magazijnen opgeslagen, waaraan het onderzoek nog maar in zeer geringe mate plaats heeft kunnen vinden. Voor het grootste deel van de vondsten moeten we ons dan ook nu nog tevreden stellen met een voorlopige indruk, opgedaan bij de berging van de vondsten.

Voor de conservering van organische resten en voedselrestanten is de grondsoort, die in Den Bosch het meest voorkomt (zand) niet erg gunstig. Er komen echter, vooral in de oudste lagen, greppels, slootjes en waterloopjes voor, waar in de venige vulling vrij veel organische resten zijn bewaard, waarvan monsters zijn verzameld.

Hetzelfde geldt voor de onderste lagen van een aantal beerputten. Het onderzoek van deze monsters is echter een zeer specialistische en arbeidsintensieve bezigheid, waarvoor tot nu toe de tijd en de mankracht heeft ontbroken. Een eerste analyse van grondmonsters van een brandlaag uit één van de vertrekken van de Uithof van de abdij van Postel aan de Postelstraat (periode V, begin 14e eeuw) is echter wel bekend: kennelijk ging het hier om een opslagplaats van ongedorste haver (Determinatie Drs. J. Buurman, ROB)

De overige vondsten vallen, zoals gebruikelijk, in twee grote groepen uit-

*Afbeelding 4. Het aardewerk, glas en een sierdolk uit beerput aan de Postelstraat na restauratie, ca. 1500.
Foto W.H.M. Bouts.*

een, namelijk botten en fragmenten van gebruiksvoorwerpen uit allerlei materialen, zoals aardewerk, glas, metaal en in mindere mate uit organische materialen zoals leer, textiel en hout.

De botten bestaan hoofdzakelijk uit slachtafval. Het onderzoek daarvan geeft een inzicht in een gedeelte van het voedselpakket in verschillende tijden bij verschillende sociale standen. Ook dit onderzoek moet nog vrijwel beginnen. Een eerste vondstcomplex (Gertru, 1976) is inmiddels uitgewerkt door Dr. W. Prummel (BAI, Groningen). Deze botten waren afkomstig uit een aantal looikuilen uit de 13e eeuw en zijn daarom waarschijnlijk niet volledig representatief voor het gemiddelde voedselpakket. De inhoud van een vijver (Zie ook afb. 2), behorend bij de Uithof van de abdij van Postel aan de Postelstraat (periode III, 13e eeuw) leverde een inzicht in de vissen op het menu: baars, paling, karperachtigen, haring en kabeljauw (determinatie Drs. D. Brinkhuizen, BAI, Groningen). Een bijzondere categorie vormen de menselijke beenderen. In Engelen werd een gedeelte van het middeleeuwse kerkhof opgegraven, terwijl ook uit de Bethaniekerk enige begravingen werden geborgen. Antropologisch onderzoek van deze skeletresten heeft nog niet plaatsgevonden, maar kan belangrijke gegevens verschaffen over de algemene gezondheidstoestand van de middeleeuwse bevolking van stad en dorp in dit deel van Brabant. Bij de gebruiksvoorwerpen overheerst de indruk, dat luxe-waren niet alleen absoluut, maar ook relatief erg weinig voorkomen. Wel is het

gemiddelde ambachtelijke peil van de voorwerpen vrij hoog. Zo zijn metaalvondsten uit de 14e en 15e eeuw (vooral messen) relatief talrijk en van goede kwaliteit. Opvallend daarentegen is het relatief eenvoudige karakter van de leren voorwerpen uit deze tijd (vooral schoenen en mescheden), als we bedenken dat Den Bosch een belangrijk exportcentrum was van leerprodukten. Daarentegen is het weinig glas, dat kon worden geborgen uit een aantal beerputten aan de Postelstraat wel vrij rijk. Behalve een aantal drinkglazen en drinkbekers, afkomstig uit Midden- of Zuid-Duitsland (15e eeuw) werd hier ook kostbaar, versierd Venetiaans of pseudo-Venetiaans glas (16e eeuw) aangetroffen.

In kwantitatief opzicht vormt het aardewerk, zoals altijd, de grootste groep vondsten. De enige massaal voorkomende importen in de 13e-15e eeuw zijn afkomstig uit het Rijnland, vooral het Eifelgebied (Langerwehe en Raeren). Daarnaast komt in de 13e eeuw een aantal kleinere groepjes importen voor, afkomstig uit het Maasgebied (Andenne) en Vlaanderen naast enkele sporadische scherven uit Spanje (14e eeuw). Veel opvallender in deze aardewerkvondsten is echter, dat de grote massa vondsten bestaat uit regionale produkten, die enigszins Vlaams of Brabants beïnvloed zijn en duidelijk afwijken van de Hollandse en Utrechtse produkten. In dit opzicht lijkt ook voor de middeleeuwen op te gaan, wat eigenlijk nog steeds geldt, namelijk dat 's-Hertogenbosch beschouwd kan worden als de meest noordelijke stad van het zuiden.

Epiloog.

In het algemeen geldt, dat de resultaten, die uit archeologisch onderzoek worden verkregen, een belangrijke nieuwe bron kunnen vormen voor onze kennis van het verleden. Het geeft de traditionele geschiedwetenschap echter in de eerste plaats een geheel nieuw instrument in handen voor de bestudering van de sociale en economische geschiedenis in het algemeen en van het dagelijks leven in het verleden in het bijzonder. Om de uitgewerkte resultaten van het archeologisch onderzoek in Den Bosch te zijner tijd in een dergelijk ruimer historisch kader in te kunnen passen, moet eerst één essentiële vraag worden beantwoord: „Wie woont waar wanneer?“. Het antwoord op deze vraag kan niet gegeven worden door de archeologie en zal moeten komen uit de geschreven bronnen. Het zijn de historici, die deze taak zullen moeten uitvoeren. Dit is een gigantische onderneming, omdat het betekent, dat er alleen al voor de middeleeuwen enige tienduizenden oorkonden systematisch zullen moeten worden bestudeerd. Het is echter juist deze rijkdom aan historische bronnen vóór 1500, gecombineerd met de goede archeologische conservering van de middeleeuwse bewoningslagen, die een dergelijke onderneming voor Den Bosch zinvol zou maken. Pas als we de resultaten van de opgravingen en een kwantitatieve verwerking van de daarbij aangetroffen vondsten kunnen afzetten tegen de bezitsgeschiedenis van elk perceel, is het mogelijk antwoord te geven op essentiële vragen van sociaal-economische aard binnen de stad, zoals bijvoorbeeld de relatieve welvaart van de verschillende beroepsgroepen onderling, het relatieve belang van de

kloosters, de invloed van de handel op het levenspatroon van de stedelingen en de ontwikkeling daarvan per sociale stand en beroepsgroep door de tijd.

H.L. JANSSEN

Noten

- 1) H.L. Janssen e.a., *Van Bos tot stad. Opgravingen in 's-Hertogenbosch 1977-1979*, 's-Hertogenbosch 1981, in voorbereiding; Voorlopige korte opgravingsverslagen ook in: W.J.H. Verwers, ed., *Archeologische kroniek van Noord-Brabant 1977-1978*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Brabantse Heem, ter perse, en in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond, Archeologisch Nieuws* 79 (1980), ter perse.
- 2) Sinds het begin van de zestiger jaren zijn gemeentelijke archeologen voor een gedeelte van de werktijd werkzaam in Hilversum, Heerlen en Hoorn. Full-time gemeentelijke archeologen zijn aangesteld in Rotterdam (1960), Utrecht (1972), Amsterdam (1972), 's-Hertogenbosch (1977), Tilburg (1978), Maastricht (1979) en Deventer (1980). Daarnaast worden in de laatste jaren meerjarige onderzoeksprojecten uitgevoerd door de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Universiteit van Amsterdam (o.a. in Medemblik, Dordrecht, Nijmegen en Deventer). Voor een samenvatting van het oudere, merendeels incidentele onderzoek in steden tot 1975 zie H. Sarfatij, *Digging in Dutch towns. Twenty-five years of research by the ROB in medieval town centres*, *Berichten Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, 23 (1973) 367-420 en H. Sarfatij, *Archaeology and the town in the Netherlands*, in: *European towns. Their archaeology and early history*, ed. M.W. Barley, London-New York-San Francisco 1977 202-217.
- 3) De volgende schattingen zijn ontleend aan: R. van Uytven, *Oudheid en Middeleeuwen*, in: J.H. van Stuijvenberg, ed., *De economische geschiedenis van Nederland*, Groningen 1977, 1-45, vooral 23. Voor 's-Hertogenbosch zie verder L.J.A. van der Laar, *Schatting van het aantal inwoners van 's-Hertogenbosch in de zestiende eeuw*, *Varia Historica Brabantica* III (1969) 115-131.
- 4) Voor de economische betekenis van de nijverheid zie N.H.L. van den Heuvel, *De ambachtsgilden van 's-Hertogenbosch vóór 1629*, Utrecht 1946; L.J.A. van de Laar, *De bevolking van 's-Hertogenbosch ca. 1550. Een demografische en economische verkenning*, *Varia Historica Brabantica* VIII (1979) 59-93. Voor de handel L.P.L. Pirenne en W.J. Formsma, *Koopmansgeest te 's-Hertogenbosch in de vijftiende en zestiende eeuw; het kasboek van Jasper van Bell 1564-1568*, Nijmegen 1962, vooral 1-57; Korneel Slotmans, *Bosschenaren op de Bergen-op-Zoomse vrije jaarmarkten*, *Varia Historica Brabantica* II (1966) 31-93.
- 5) W. Heesters, *Graven in het Bossche verleden*, 's-Hertogenbosch 1977, 21-26.